

UOT 745/749

Gülzar Məmmədsadıqova
AMEA-nın Memarlıq və İncəsənət İnstitutu
(Azərbaycan)
mg.decordecor@yahoo.com

AZƏRBAYCAN XALÇALARINI BƏZƏYƏN HƏNDƏSİ NAXIŞLAR

Xülasə. Məqalədə Azərbaycan xalçalarını bəzəyən həndəsi naxışlar və onların formalaşması haqqında geniş məlumat verilir. Araşdırmalar göstərir ki, bəsit və sadə həndəsi naxışlar zaman keçdikcə inkişaf edib mürəkkəb naxışlara çevrilmişdir. Həndəsi naxış və kompozisiyaların orta əsrlərdə mürəkkəb biçim alması bəzi mənbələrdə memarlıq naxışlarının xalçaçılığa keçməsi ilə bağlıdır. Tədqiqatlar zamanı bir sıra xalçaların həndəsi naxışlarının da memarlıq bəzəyində çox geniş istifadə olunduğuna rast gəlinir. Orta yüzilliklərdə həndəsi naxışların həm memarlıqda, həm də xalça sənətində belə görünməmiş bolluqla istifadə olunması onları bir-birinə yaxınlaşdırır və onlar arasında sıx əlaqə yaradır. Göstərilən hallar, bütün xalçalarda olduğu kimi, Qarabağ xalçalarının ümumi kompozisiyasında da öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: xalça, naxış, rəng, kompozisiya, memarlıq

Giriş. Əsrlər boyu xalçalar üzərində yaradılan bəzək kompozisiyalar çox müxtəlif olmuşdur. Bu naxış kompozisiyalarının ən ilkinini həndəsi naxışlardır. Düzxətli fiqur və şəkillərin birləşməsindən yaranan naxışlar xalçaların forma və ölçülərinə uyğunlaşdırılmaqla naxış kompozisiyaları əmələ gətirir, bəzən isə xalçaların bütün səthini əhatə etməklə onlara ayrı bir keçicilik verir.

Xalça məmulatı tez aşılındığından onlar üzərində salınmış naxışların hansı dövrə aid olmasını dəqiqləşdirmək çox çətindir. Lakin Azərbaycan ərazisində yerləşən qədim qaya təsvirləri (Qobustan, Gəmiqaya və.s) və qədim yaşayış məskənlərindən tapılmış (Qazax, Xanlar, Naxçıvan, Qarabağ) saxsı qablar üzərində salınmış sınıq, dalğalı xətlər, bu naxışların tarixini təyin etməkdə bizə kömək edir [1, s.17; 2, s. 5].

Uzaq keçmişdə qaya təsvirləri, saxsı qablar üzərində təsadüf edilən düz, sınıq, qoşa xətlər, üçbucaq, kvadrat kimi həndəsi biçimlər sonralar qamışdan,

yundan, pambıq və ipəkdən toxunan xovsuz və xovlu xalçalar üzərindəki naxışlar, naxış kompozisiyaları arasında öz əksini tapmışdır [3, s.6-7].

Əsas materialının şərh. Araşdırmalar göstərir ki, bəsit və sadə həndəsi naxışlar zaman keçdikcə inkişaf edibmürəkkəb naxışlara çevrilmişdir. Həndəsi naxış və kompozisiyaların orta əsrlərdə mürəkkəb biçim alması bəzi mənbələrdə memarlıq naxışlarının xalçaçılığa keçməsi ilə bağlıdır. Lakin tədqiqatlar zamanı bir sıra xalçaların həndəsi naxışlarının da memarlıq bəzəyində çox geniş istifadə olunduğuna rast gəlinir. Orta yüzilliklərdə həndəsi naxışların həm memarlıqda, həm də xalça sənətində belə görünməmiş bolluqda istifadə olunması onları bir-birinə yaxınlaşdırır və onlar arasında sıx əlaqə yaradır.

Hər bir həndəsi naxış müxtəlif ritmlərdə ilkin həndəsi sxemdə təkrar olunur, ona daxil olan elementlər müstəqil mənə daşıya bilirlər.

Xalça dekoru mürəkkəb bir qapanma sistemidir və ciddi qanunlar əsasında inkişaf edir. Belə sistemlərdə folklor(mif, qaragöz teatr) və ya xalça dekorunu həmişə tarazlığa gətirən qədim mexanizim nümunələri gizlənir [4, s. 20].

Şərqlilər haqqında belə bir deyim var. Şərqdə ev xalça döşənmiş yerdən başlayır.Əsrlər boyu Azərbaycanda xalçanın evə bolluq,bərəkət,xoşbəxtlik gətirdiyinə inanıblar.

Əzəli gündən dünyanın gözəlliyinə heyran kəsilən insan həmişə özünü bu əsrarəngizliyin,füsunkarlığın fəvqündə hiss etmək istəyib. Təbiətin xəyal kimi görünən, göz oxşayan, könül sevdiren, coşub-çağlayan duyğuları,aram-aram cilalayan, dərdlərə məlhəm, narahat ruhlara bir rahatlıq gətirən cazibəsi bəşər ovladını gördüklərindən ilham alıb yaratmağa sövq edib- beləcə, təxəyyülün diqtəsi və əllərin sehirli hərəkətinin bir harmoniyasında qovuşmasından sonralar adına sənət əsəri deyəcəyimiz əsl incilər meydana gəlib. Gözəllik aşiqi olan insan bu rəngarəngliyin sirrini öyrənərək, onu sehirli ilmələrlə bölüşüb. Xalçaçılığın tarixi, yəqin ki, ele burdan başlayır.İlk xalçanı kimlər toxuyub,ilk naxışlar necə yaranıb,ipləri necə rəngləyiblər- bu suallar həmişə maraq doğurub. Tarixi araşdırmalar nəticəsində aşkar edilən ən qədim xalçalar, palazlar vəya ilkin xalça nümunələrinə bənzəyən toxuculuq işləri “xalça sənəti ” tarixini yazmağa imkan verir.

Qədim dövrlərdə xalça yalnız evin bəzək əşyası deyildi, həm də məişətin vacib elementlərindən biri sayılırdı. İnsanlar yerə döşənmiş xalçanın üstündə oturardılar. Naxışlı xalçalar yerə sərilər, sujetli xalçalar isə divardan asılırdı.

Azərbaycanın ən qədim xalçaçılıq məskənlərindən biri olan Qarabağda xalçaçılıq geniş yayılmışdı. XVIII əsrdə Qarabağ xalçaçılıq məktəbi, əsasən

Şuşada cəmlənmişdi. Burada meşələrin, təbii boyaların bolluğu, qoyunçuluğun inkişafı xalça sənətini əhalinin əsas məşğuliyyətinə çevirmişdi. İlk dövrlərdə Xocavənd, XVII əsrdən Xocan, XIX əsrdən isə indiki Şuşa kimi tanıdığımız şəhərin camaatı öz aralarında xalçaya “qoca” deyirdilər. Şuşa Qarabağ xanlığının paytaxtı olduğu dövrdə şəhərdə və onun kəndlərində klassik çeşnili xalçalar toxunurdu.

Ümumilikdə, Qarabağ xalçaları üç qrupa – Aran, Şuşa və Cəbrayıl qrupuna bölünür. Şuşa qrupuna “Malibəyli”, “Ləmpə”, “Baxçada güllər”, “Saxsıda güllər”, “Nəlbəkişül”, “Bulud” adlı məşhur xalçalar daxildir. “Atlı-itli”, “Rüstəm və Söhrab”, “Dəryanur” adlı xalçalar da Şuşa xalçaçılarının əl işləri idi. Şuşa qrupuna daxil olan “Ləmpə” xalçasına isə Qarabağın bütün xalçaçılıq mərkəzlərində rast gəlmək olar.

Qarabağ xalçaları zəngin naxış tərtibatı, rəng uyğunluğu ilə seçilir. Xovlu xalçaların mürəkkəb quruluşlu kompozisiyası müxtəlif formalı elementlərə əsaslanıb. Xalçaların ara sahəsinin bəzəyini bitki ünsürləri, məişət əşyaları, insan, heyvan təsvirləri, müxtəlif həndəsi formalar çoxbucaqlılar – səkkizguşəli ulduzlar, qeyri-müəyyən formalar təşkil edir.

Qarabağ xalçalarında həm ev, həm də vəhşi heyvan, o cümlədən, quş və həşərat təsvirlərinə də rast gəlinir. Təsvirlərin hər birinin rəmzi mənası var. Məsələn, maral bütün türklərin ümumi totemi idi. Bu gözəl heyvan yüksəliş rəmzi və böyük güc nişanəsi sayılırdı.

Qarabağ bölgəsinin xalçalarında oğuz qəbilələrinin əsas totemlərindən biri olan at fiquruna da tez-tez təsadüf edilir. Pələng güc-qüvvə təcəssümü, insana xas bütün hisslərin daşıyıcısı, qartal günəş, işıq mənbəyi totemidir. Əjdaha güclülük, çeviklik, müdriklik, uzaqgörənliyin rəmzi, şir isə günəş, od, aydınlıq və qüdrət anlamında qəbul olunub.

Bütün xalçalarda olduğu kimi, Qarabağ xalçalarının ümumi kompozisiyasında da əsas yeri tutan və ən çox gözəçarpan elementlər beş yerə bölünür: butalar, kətəbələr, anagüllər, göl və ya kiçik xonçalar, qübbələr.

Milli ornamentdə geniş istifadə olunan buta Qarabağın həm xovsuz, həm də xovlu xalçalarında təsvir edilir. Bu xalçalarda da buta müxtəlif formalarda işlənib. Qarabağın “Şabalıd buta” adlanan kompozisiyası öz bədii tərtibatına görə digər bölgələrin “buta” təsvirli xalçalarından fərqlənir. Qarabağın “Qoca” adlı xalçasında “anagüllər” tez-tez təkrar olunur. Qarabağ xalçalarında əsas yeri tutan “göl”, “xonça”, “padnos” ifadələri isə medalyon mənasını daşıyır.

Qarabağ xalçalarının rəng palitrası daha çox zəngindir. Bölgə ilə bağlı olan xalçaların şux, parlaq rəngarəngliyi Qarabağın əsrarəngiz təbiəti,

bağları, meşələri, göz oxşayan cəmənlilikləri ilə izah olunur. Bu bölgədə qırmızı və cəhrayi rənglər boyaq (“marena”) bitkisindən, sarı, sarımtıl rənglər sarıçöp, sarıgüldən, noxudu və ya şəkəri rənglər-soğan və alma qabığından, palıdı rəng-qoz qabığından, sürməyi və göy rənglər təbii indiqodan alınır. Xalçaçılıqda istifadə olunan təbii boyalar bitkilərlə yanaşı, həm də həşəratlardan əldə edilirdi. Məsələn, qırmızı rəng “qırmız”, “qırmız böcəyi”, “palıdcücüsü” adlanan qurddan alınır. Qarabağ xalça sənətinin rəng xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, xalq ustaları çalarların isti-soyuqluğunu, kontrastlığını, rəng ahəngdarlığını, qanunauyğunluğunu yaxından hiss edə bilirlər.

XIX əsrdə Qarabağda ənənəvi naxışlarla yanaşı, Rusiyadan, eləcə də, Avropadan gətirilmə məcməyi, ətirli sabun, çit və digər müxtəlif məişət əşyalarının üzərindən götürülmüş naxışlardan da istifadə olunurdu. “Baxçada güllər”, “Saxsıda güllər”, “Bulud” və s. Çəşnilər həmin dövrün yeni xalça kompozisiyalarına nümunədir.

XIX əsrdə Şuşa İran, Türkiyə, Ərəbistan, Hindistan, Rusiya ilə ticarət yollarının qovşağında yerləşdiyindən burada xalçaçılıq da digər sənət növləri kimi getdikcə təkmilləşir, bədii və texnoloji cəhətdən yüksək səviyyəyə çatırdı. Xorasan xalçalarından da üstün, keyfiyyətli hesab edilən Şuşa xalçaları həmin zamanlarda həm Azərbaycanda, həm də xaricdə böyük uğur qazanmışdı. Tarixi mənbələrdəki qeydlərə görə, Şuşa xalçaları 1867-ci ildə Parisdə, 1872-ci ildə isə Moskvada keçirilən sərgidə mükafatlara layiq görülüb.

Nəticə. Qarabağ xalçaları, yolu bu diyara düşən səyyahların, tədqiqatçıların diqqətini həmişə cəlb edib, əcnəbilərin zövqünü oxşayıb. Əsasən Amerika və Avropalıların məişətinə nüfuz edən xalça və xalça kompozisiyası əsasında toxunan tikmələr bu gün dünyanın bir çox ölkələrində yaşayan kolleksiyaçıların, muzeylərin sənət əsərləri arasında ən dəyərli və nadir incilər kimi saxlanılır, nümayiş etdirilir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Baxşəliyev V. Gəmiqaya təsvirlərinin poetikası. Bakı: ELM, 2002, -87 s.
2. Müseyibli N. Gəmiqaya rəsmləri. Bakı: XXI YNE, 2002, -47 s
3. Həbibov N. Azərbaycan Sovet Rəssamlığı. Bakı: Azərnəşr, 1966, -183 s.
4. Алиева К. Безворсовые ковры Азербайджана. Баку: Ишыг, 1988, -50с.

Gulnar Mammadsadiqova (Azerbaijan)

Geometric patterns that cover Azerbaijani carpets

The article provides extensive information on the formation of geometric patterns that cover Azerbaijani carpets.

Studies show that over time, simple geometric patterns become more complex. The acquisition of more complex forms of geometric patterns, according to some sources, is associated with the use of architectural patterns in the carpet carpet. In the study, there are widespread use of geometric patterns of carpets for architectural embellishments. Such widespread use of both architectural and other patterns found in carpet art in the Middle Ages brings them together and closely links them.

The presented cases of carpet beading are also found in the general design and composition of the Karabakh carpets.

Key words: carpet, pattern, color, composition, architecture

Гюльнар Мамедсадыгова (Азербайджан)

Геометрические узоры, украшающие азербайджанские ковры

В статье даются обширные сведения о формировании геометрических узоров украшающих азербайджанские ковры.

Исследования показывают, что с течением времени, простые геометрические узоры становятся более сложными. Приобретение более сложных форм геометрических узоров, по некоторым сведениям, связано с применением архитектурных узоров в украшении ковров. При исследовании встречаются широкое применение геометрические узоры ковров при архитектурных украшениях. Такое широкое применение как архитектурных, так же и других узоров, встречающихся в ковровом искусстве в средние века, сближает и тесно связывает их.

Представленные случаи укрошения ковров встречаются так же и в общем оформлении и композиции Карабахских ковров.

Ключевые слова: ковер, узор, цвет, композиция, архитектура